

STINZENPLANTEN IN LIMBURG

PIET BAKKER, Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland,
Noordereinde 60, 's-Graveland

Stinzenplanten vormen een fascinerend onderdeel van de Nederlandse flora. De meeste soorten kunnen in het voorjaar plotseling boven de grond komen dank zij de aanwezigheid van reservevoedsel in bollen, knollen of wortelstokken. Het onverwachte verschijnen van deze voorjaarsboden is mede te danken aan het feit dat de eerste zonnestralen de bosbodem goed kunnen verwarmen doordat de bomen dan nog kaal zijn.

Het onderzoek van stinzenplanten is in ons land pas in de jaren '50 op gang gekomen. Dit komt o.a. doordat stinzenplanten lang zijn beschouwd als verwilderde sierplanten die niet tot de Nederlandse flora behoren. De vroege bloeitijd van een deel der soorten en het feit dat veel parken en tuinen niet toegankelijk zijn heeft mede bijgedragen aan de onbekendheid van deze groep planten. Van de stinzenflora in Noord- en Midden-Limburg is vrijwel niets bekend. In de vele oude tuinen en kasteelparken die hier zijn te vinden ligt voor de Limburgse floristen nog een interessant onderzoeksterrein braak. Daarentegen zijn de stinzenplanten van Zuid-Limburg in de periode 1979 - 1982 grondig onderzocht door H.P.M. HILLEGERS (RIN-rapport, 1985).

In Zuid-Limburg groeien diverse soorten in natuurlijke milieus, terwijl deze elders in Nederland voornamelijk in stinzenmilieus voorkomen. Voor een aantal soorten valt Zuid-Limburg als uitloper van het middeneuropese bergland net binnen het natuurlijke verspreidingsgebied. Opvallend is voorts dat een aantal soorten stinzenplanten die in het westen en noorden van ons land voorkomen in de provincie Limburg (vrijwel) geheel ontbreken.

STINZENPLANTEN EN STINZENMILIEUS

Stinzenplanten zijn planten die binnen een duidelijk omgrensd gebied (vrijwel) beperkt zijn tot oude tuinen en parken bij kastelen en kloosters, op buitenplaatsen, bij boerderijen en herenhuisen (fig. 1). Verwant zijn milieus zoals kerkhoven, vestingwerken (stadswallen) en slotheuvels. Typisch Limburgs zijn de mini-stinzenmilieus aan de voet van wegkruizen. Meestal gaat het om soorten of variëteiten met opvallende bloemen, die vroeger in tuinen en parken zijn uitgeplant en die vervolgens zijn verwilderd en ingeburgerd. Daarnaast kan bij bepaalde soorten ook sprake zijn geweest van spontane vestiging vanuit de omgeving. De stinzenmilieus worden gekenmerkt door vochthoudende, voedselrijke, luchtige en vaak kalkhoudende bodems met een milde humus.

In de Europese middelgebergten (ca. 200 - 900 m hoogte) vindt men aan de voet van hellingen vaak een colluviale bodem (vaaggrond) die van nature los en luchtig is. Zuid-Limburg vormt een uitloper van het middeneuropese bergland. Soorten als Daslook (*Allium ursinum*), Gele anemoon (*Anemone ranunculoides*), Vingerhelmbloem (*Corydalis solida*) en Maarts viooltje (*Viola odorata*) komen in Zuid-Limburg vaker voor in natuurlijke milieus aan de voet van hellingen (die al of niet aan een rivier of beek grenzen) dan in door de mens gecreëerde stinzenmilieus (fig. 2). In stinzenmilieus is de bodem los en luchtig geworden door jarenlange invloed van de mens: spitten, schoffelen, harken en vergraven. Door deze regelmatig herhaalde bodembewerking is in oude tuinen en parken dus een milieu ontstaan dat grote overeenkomst vertoont met milieus in het middeneuropese bergland, die hun ontstaan te danken hebben aan natuurlijke hellingprocessen. Het stinzenmilieu is dus man-made.

In Zuid-Limburg zien we dat een aantal soorten zowel in natuurlijke milieus voorkomen als in milieus die in het verleden door de mens zijn gemaakt. Zoudra een soort binnen een duidelijk omgrensd gebied meer in stinzenmilieus voorkomt dan in natuurlijke milieus be-

Figuur 1. De Wilde narcis in het park van het landgoed Kruisdonk nabij Rothen ten noorden van Maastricht (foto: H. Hillegers).

Figuur 2. Daslook (A) en Vingerhelmbloem (B), twee middeneuropese bosplanten in hun natuurlijke milieu in Zuid-Limburg (foto's: B. Graatsma).

schouwen we deze soort als een stinzenplant. Voor een gefundeerd oordeel over de status van een soort in een bepaald gebied moeten we nagaan hoe het natuurlijke areaal (verspreidingsgebied) van die soort is begrensd. Indien het om soorten gaat die niet oorspronkelijk inheems zijn moeten we nagaan of er sprake is van verwildering of inburgering. Voorts is het van belang te weten in welke plantengemeenschap(en) de soort voorkomt. Bovendien komen er historische aspecten aan de orde, zowel wat betreft de introductie van sierplanten (sinds wanneer wordt de soort in ons land als sierplant gekweekt?) als wat de historische aanleg van tuinen en parken aangaat (fig. 3).

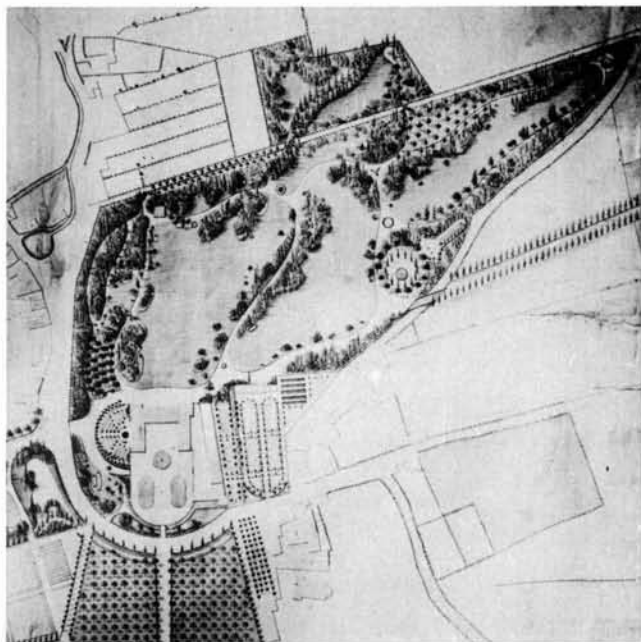
Het is belangrijk om na te gaan of bij de eigenaar of tuinman van een terrein gegevens bekend zijn over vroegere aanplant. Soms kan men te weten komen hoe lang een bepaalde soort reeds minimaal in een bepaald terrein groeit. Uit de Vechtstreek is bijvoorbeeld een populatie van Bonte krokus (*Crocus vernus*) bekend die minstens 120 jaar oud is en die zich regelmatig door zaad verjongt. De studie van stinzenplanten is zo boeiend omdat er naast floristische aspecten tal van andere facetten aan de orde komen, zoals oecologische, vegetatiekundige, plantengeografische en tuinhistorische aspecten. Alleen door een veelzijdige benadering is het mogelijk om de geheimen van de stinzenflora te ontsluiten.

BEHOREN STINZENPLANTEN TOT DE NEDERLANDSE FLORA?

Verscheidene soorten die wij tegenwoordig tot de oorspronkelijk inheemse flora rekenen werden door de florist A. de Wever (1874 - 1947) als verwilderde sierplanten of als adventiefplanten beschouwd. Maarts viooltje (*Viola odorata*) en Gele kornoelje (*Cornus mas*) waren volgens De Wever verwilderde sierplanten (fig. 4). Een aantal van de soorten die door hem als niet inheems werden beschouwd komen zowel in natuurlijke milieus als op antropogene standplaatsen voor. In dergelijke gevallen is het vaak uiterst moeilijk om met zekerheid vast te stellen of de aanwezigheid van deze soorten in die natuurlijke milieus oorspronkelijk is danwel op verwildering berust. Een goed voorbeeld is de Gele kornoelje (*Cornus mas*). Deze soort is veel aangeplant in tuinen in Zuid-Limburg (fig. 4). De arealgrens loopt echter door Zuid-Limburg en recent zijn enige groeiplaatsen ontdekt waar de soort als oorspronkelijk wild wordt beschouwd (HILLEGERS, 1983). DE WEVER (1912) vermeldt bij Sneeuw-klokje (*Galanthus nivalis*), Zomer-klokje (*Leucojum aestivum*), Witte narcis (*Narcissus poeticus*) en Wilde narcis (*Narcissus pseudonarcissus*) (fig. 1): "ontsnappen wel eens uit siertuinen en houden eenigen tijd stand." Onze inzichten in de inburgering van plantesoorten zijn sinds de tijd van De Wever sterk verdiept. We moeten zijn opvattingen over

de indigeniteit van bepaalde plantesoorten nu als verouderd beschouwen, maar we moeten daarbij niet vergeten dat De Wever in goed gezelschap verkeerde. Heimans, Heinsius en Thijsse schrijven namelijk in een der eerste drukken van hun Geïllustreerde Flora dat van alle soorten der Liefamilie alleen Beenbreek (*Narthecium ossifragum*) en sommige Looksoorten (*Allium spec.*) echt inheems zijn. Zij dachten werkelijk dat soorten als Herfsttijloos (*Colchicum autumnale*), Kievitsbloem (*Fritillaria meleagris*) en Lelietje-vandalen (*Convallaria majalis*) eigenlijk verwilderde sierplanten waren.

Het is noodzakelijk nader in te gaan op de termen verwilderen en inburgeren. De term 'verwilderen' wordt gebruikt bij soorten die niet tot de oorspronkelijk inheemse flora behoren en die als sierplant of als landbouwgewas door de mens zijn ingevoerd en gekweekt. We spreken van verwildering als cultuurplanten op eigen kracht gaan groeien buiten de plaats waar die soorten oorspronkelijk zijn gezaaid of geplant. Deze uitbreiding kan generatief of vegetatief plaatsvinden. Een verwilderde cultuurplant kan al of niet inburgeren. Datzelfde geldt voor plantesoorten die opzettelijk door de mens zijn aangevoerd; men noemt deze 'adventiefplanten'. We spreken van 'inburgering' of 'naturalisatie' wanneer een door de mens (al of niet opzettelijk) aangevoerde soort zich gedurende een reeks van jaren op meer dan één plaats zonder directe hulp van de mens handhaaft en bovendien een welomschreven standplaats ('niche') bezet. De 'welomschreven standplaats' is voor de stinzenplanten het stinzenmilieu; dit wordt in de eerste plaats gekenmerkt door zijn specifieke bodem. De 'reeks van jaren' is in de Nederlandse literatuur niet duidelijk omschreven. Voor de Vechtstreek heb ik een periode van minimaal 25 jaar aangehouden, een periode waarvan de oudere bewoners van een kasteel of landhuis zich vaak nog wel iets over hun terrein weten te herinneren. Ook in de Flora Europaea wordt een tijdsduur van minimaal 25 jaar aangehouden voor inburgering. SCHROEDER (1974) gebruikt als criterium voor inburgering of een soort zich gedurende minimaal drie generaties voortplant. Voor eenjarige soorten en voor bomen levert dit een zeer uiteenlopend aantal jaren op. De meeste stinzenplanten zijn echter overblijvende kruidachtige planten. Daarbij is het van belang te kijken of binnen een bepaald gebied een zo groot aantal individuen aanwezig is,

Figuur 3. Plattegrond van het Engelse landschapspark van kasteel Amstenrade nabij Hoensbroek (ontwerpplan van M.F. Weyhe, ca. 1820) (foto: Afdeling Speciale Collecties, Centrale Bibliotheek, L.U. Wageningen).

zo mogelijk van verschillende leeftijd, dat het merendeel van hen niet door de mens is geplant.

Veel soorten stinzenplanten zijn afkomstig uit Midden- en Zuid-Europa. Soorten als Sneeuwklokje (*Galanthus nivalis*) en Bostulp (*Tulipa sylvestris*) worden al eeuwenlang als sierplant gekweekt en zijn reeds sinds menscheugenis buiten hun oorspronkelijke areaal ingeburgerd. De noordgrens van hun oorspronkelijke verspreidingsgebied is niet met zekerheid aan te geven. Op zichzelf is het een interessant fenomeen dat soorten die oorspronkelijk beperkt waren tot gebergten in Midden- en Zuid-Europa onder invloed van de mens in de loop der eeuwen zijn ingeburgerd in het laagland van Noordwest-Europa. Stinzenplanten zijn thans bekend van Noord-Frankrijk tot in Zuid-Zweden.

Uit onderzoek elders in Nederland is gebleken dat de meeste stinzenplanten vermoedelijk geïntroduceerd zijn in het kader van de aanleg van parken en tuinen in de Engelse landschapsstijl (fig. 5). In Friesland zijn de meeste soorten pas kort na 1800 ingeburgerd. Daarvoor werden verscheidene bol- en knolgewassen al wel in bloemperken gekweekt in de baroktuinen; de meeste van deze soorten zijn in de 16e eeuw in ons land als sierplant geïntroduceerd. Van kasteel Vaalsbroek is bekend dat er in 1761 een park in Engelse landschapsstijl is aangelegd. In West- en Noord-Nederland heeft de omzetting van baroktuinen in de landschapsstijl voornamelijk vanaf ca. 1760 tot in het begin van de 19e eeuw plaatsgevonden. Op grond van de

bestudering van oude kaarten komt HILLEGERS (1985) tot de conclusie dat deze omschakeling in Zuid-Limburg pas rond 1900 zou zijn voltooid. Het is onduidelijk of deze omzetting in Zuid-Limburg werkelijk ongeveer een eeuw later heeft plaats gevonden dan in de rest van Nederland.

Concluderend kunnen we zeggen dat de meeste stinzenplanten niet oorspronkelijk inheems zijn. In de loop der eeuwen zijn vele soorten ingeburgerd en we kunnen ze nu derhalve wel tot de Nederlandse flora rekenen. Tot de Nederlandse flora rekenen we zowel alle soorten die zich spontaan (d.w.z. zonder hulp van de mens) in ons land

hebben gevestigd als alle oorspronkelijk door de mens aangevoerde soorten die zijn ingeburgerd (zie tabel I).

CATEGORIEËN VAN STINZENPLANTEN

De stinzenplanten kunnen in een aantal groepen worden ingedeeld (zie tabel II). Deze indeling is ontworpen door LONDO & LEYS (1979) en is in overleg met deze auteurs herzien door BAKKER & BOEVE (1985).

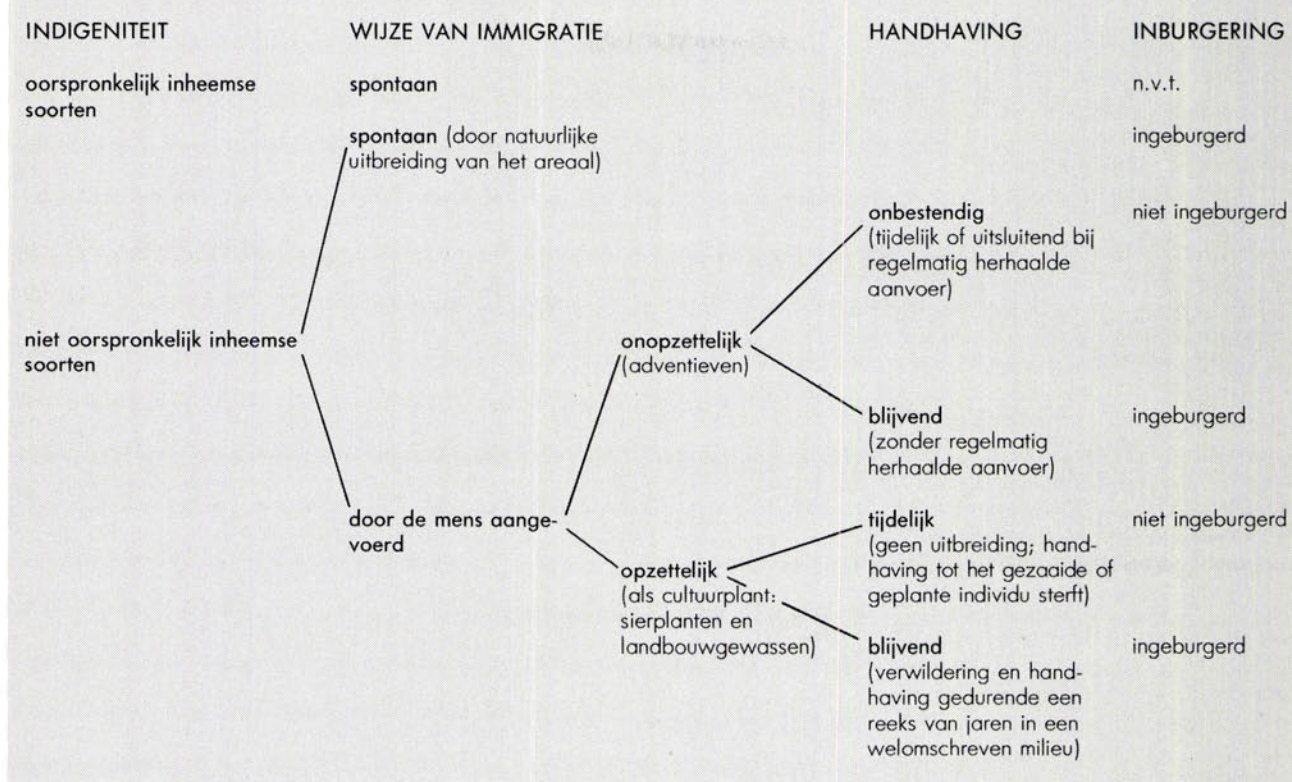
De 'begeleiders' komen in natuurlijke milieus meer of evenveel voor als in stinzenmilieus en worden daarom niet tot de stinzenplanten gerekend. Het zijn oorspronkelijk inheemse planten van bossen en bosranden die zich spontaan in de stinzenmilieus hebben gevestigd. Voorbeelden zijn: Bosanemoon (*Anemone nemorosa*), Gewone vogelmelk (*Ornithogalum umbellatum*), Speenkruid (*Ranunculus ficaria*) en Kraailook (*Allium vineale*). Zie voor volledige soortenlijsten BAKKER & BOEVE (1985) pag. 23 - 31.

De 'regionale stinzenplanten' omvatten middeneuropese bosplanten die in een deel van ons land uitsluitend in stinzenmilieus voorkomen. Het natuurlijke areaal van deze soorten omvat echter een deel van Nederland (Zuid-Limburg of andere delen van het zuidoosten van ons land). Tot deze categorie behoren soorten als Daslook (*Allium ursinum*), Gele anemoon (*Anemone ranunculoides*), Vingerhelmbloem (*Corydalis solida*) (fig. 2), Kleine maagdenpalm (*Vinca minor*), en Gevlekt longkruid (*Pul-*

Figuur 4. De Gele kornoelje is in het verleden in Zuid-Limburg veel aangeplant in tuinen en parken. De soort komt in Zuid-Limburg echter ook oorspronkelijk wild voor (sierhaag en prieel van Gele kornoelje in de Bunderstraat te Meerssen ca. 1930; foto: A. de Wever).

Tabel I. Vestiging van plantesoorten.

Tabel II. Categorieën van stinzenplanten.

BENAMING	INDIGENITEIT EN GRAAD VAN INBURGERING	WIJZE VAN IMMIGRATIE
begeleiders	Oorspronkelijk inheemse soorten. Meer buiten dan in stinzenmilieus voorkomend	spontaan
regionale stinzenplanten	Natuurlijk areaal omvat een deel van Nederland. a) soorten die in bepaalde delen van Nederland tot stinzenmilieus zijn beperkt en daar zijn ingeburgerd; elders in ons land oorspronkelijk wild in meer natuurlijke milieus b) variëteiten en hybriden die ook uit het wild bekend zijn maar dan niet in stinzenmilieus	zowel natuurlijke verspreiding als aangevoerd meestal aangevoerd
Nederlandse stinzenplanten	In Nederland beperkt tot stinzenmilieus en volledig ingeburgerd. a) Nederland tot het natuurlijke areaal behorend maar in ons land in natuurlijke milieus uitgestorven b) huidige natuurlijke areaal aan Nederland grenzend, twijfelachtig inheems c) natuurlijk areaal (vrij) ver van Nederland verwilderd en ingeburgerd in de meer natuurlijke vegetaties van buitenplaatsen e.d. d) cultuurvariëteiten die in het wild niet bekend zijn, ingeburgerd in stinzenmilieus	vroegere spontane vestiging of aangevoerd vroegere spontane vestiging of aangevoerd oorspronkelijk aangevoerd
exotische stinzenplanten	Oorspronkelijk areaal (vrij) ver van Nederland. In meer gecultiveerde omstandigheden (borders, gazons). Slechts tijdelijk standhoudend in meer natuurlijke begroeiingen in stinzenmilieus en zich niet of nauwelijks spontaan uitbreidend. (Hierbij ook alle ingeburgerde soorten die slechts van één groeiplaats bekend zijn)	oorspronkelijk aangevoerd

Figuur 5. Het voormalige, in 1837 aangelegde stadspark van Maastricht, in de volksmond "d'n Ingelsen Hoof", was een fraai voorbeeld van een wandelpark in de Engelse landschapsstijl (prentbriefkaart ca. 1900; collectie B. Graatsma).

monaria officinalis). Uitdrukkelijk zij erop gewezen dat deze soorten binnen Zuid-Limburg ook in stinzenmilieus kunnen voorkomen. Als we planten vinden met bonte bladen (bv. Kleine maagdenpalm, Lelietje-van-dalen) of afwijkende bloemkleuren (bv. Maarts viooltje) hebben we meestal met een cultuurvariëteit te maken. Dergelijke afwijkende vormen kunnen echter ook, zij het zeer zelden, in het wild ontstaan.

De 'Nederlandse stinzenplanten' omvatten voornamelijk soorten waarvan het natuurlijke areaal (vrij) ver van Nederland ligt (overwegend Midden- en Zuid-Europa) en die oorspronkelijk door de mens zijn ingevoerd. Voorbeeld zijn Italiaanse aronskelk (*Arum italicum*), Bostulp (*Tulipa sylvestris*), Knikkende vogelmelk (*Ornithogalum nutans*), Winteraconiet (*Eranthis hyemalis*) en Sneeuwkllokje (*Galanthus nivalis*). Ook worden tot deze categorie soorten gerekend waarvan het huidige natuurlijke areaal aan Nederland grenst (bv. Holwortel (*Corydalis bulbosa*)) en soorten die in ons land in natuurlijke milieus zijn uitgestorven en nog wel in stinzenmilieus voorkomen (bv. Lenteklokje (*Leucojum vernum*), Akkergeelster (*Gagea villosa*)).

Tot de 'exotische stinzenplanten' rekenen we uitheemse soorten die zich alleen onder gecultiveerde omstandigheden in tuinen (bv. in bloembedden) handhaven. Na aanplant houden ze vaak slechts tijdelijk stand en breiden zich niet of nauwelijks uit. Deze soorten zijn in ons land dus niet ingeburgerd. Voorbeelden zijn Keizerskroon (*Fritillaria imperialis*), Turkse lelie (*Lilium martagon*) en Droogbloeiër (*Colchicum byzantinum*).

DE SITUATIE IN LIMBURG

Dank zij het onderzoek van HILLEGERS (1985) is de stinzenflora van Zuid-Limburg goed bekend. Van 1979 tot 1982 onderzocht hij 75 stinzenmilieus, voornamelijk rond Maastricht en in de dalen van de Geul en de Geleenbeek (fig. 1). Slechts een klein aantal van de onderzochte terreinen bezit een zeer soortenrijke stinzenflora. Vooral enige parken bij (voormalige) kloosters vallen op door hun soortenrijkdom. Per park heeft Hillegers van alle soorten stinzenplanten het aantal exemplaren geteld of de oppervlakte genoteerd die de populatie inneemt. Dit vormt een goede basis voor het vervolgen van de toekomstige ontwikkelingen in deze terreinen. Wonderlijk genoeg is van de stinzenflora in Noord- en Midden-Limburg vrijwel niets bekend. In dit gebied liggen tientallen kasteelparken die ongetwijfeld interessante vondsten kunnen opleveren. Ook oude tuinen bij huizen van de dorpsnotabelen zijn vaak de moeite waard; het gaat hierbij om pastorie-, dokters- en notaristuinten. Ook bij oude (heren)boerderijen kan men vaak bijzondere planten vinden.

Opvallend is dat enige tientallen soorten die in het westen en noorden van ons land regelmatig in stinzenmilieus voorkomen in de provincie Limburg ontbreken of daar slechts weinig voorkomen. De Limburgse floristen kunnen zich nuttig maken door de hiaten in de kennis van de Limburgse stinzenplanten op te vullen. Vanwege de uiteenlopende bloeitijd van de diverse soorten is het noodzakelijk om ieder terrein minstens drie maal per seizoen te be-

zoeken. Het intekenen van de groeiplaatsen op gedetailleerde kaarten kan zeer nuttig zijn in verband met behoud en beheer.

Hier en daar bestaat de neiging om door nieuwe aanplant de stinzenflora in bepaalde parken uit te breiden. Men dient hiermee voorzichtig te zijn. Begin eerst maar eens met grondig te inventariseren welke soorten er nu voorkomen en zorg voor een goed beheer van die van oudsher aanwezige populaties. Op deze wijze kunnen de stinzenplanten ons nog vele jaren blijven boeien.

LITERATUUR

- BAKKER, P. & E. BOEVE, 1985. Stinzenplanten. 's-Graveland, Zutphen, 168 pp.
 HILLEGERS, H.P.M., 1983. De Gele kornoelje (*Cornus mas* L.) als stinseplant in Zuid-Limburg. Natuurhistorisch Maandblad 72 (10/11): 241 - 245.
 HILLEGERS, H.P.M., 1985. De stinzenflora van Zuid-Limburg. RIN-rapport 85/9, 53 pp.
 LONDO, G. & LEYS, H.N., 1979. Stinseplanten en de Nederlandse flora. Gorteria 9 (7/8): 247 - 257.
 SCHROEDER, F.G., 1974. Zu den Statusangaben bei der floristischen Kartierung Mitteleuropas. Göttinger Floristischen Rundbriefe: 71 - 79.
 WEVER, A. DE, 1912. Lijst van wildgroeende en eenige gekweekte planten in Zuid-Limburg II. Jaarboek NHGL 1912.

SUMMARY

'STINZENPLANTEN' IN THE PROVINCE OF LIMBURG

'Stinzenplanten' are a special group of plants, restricted within a certain area to old parks and gardens near castles, country houses and cottages. Most of the species are geophytes (plants with bulbs, corms or rhizomes). Many of them are garden escapes which have naturalized in woodlands and rough grass. Some species (f.i. *Allium ursinum*, *Anemone ranunculoides*, *Corydalis solida*) are native in natural habitats (mostly on the foot of slopes in deciduous woodlands) in the southeastern part of the Netherlands; they have naturalized in man-made habitats in the same area and in other parts of the country. Specimens from S.- and E. Europe like *Arum italicum*, *Ornithogalum nutans*, *Tulipa sylvestris*, *Crocus vernus* and *Crocus tommasinianus*, have naturalized in man-made habitats in N.W.-Europe from N.-France to S.-Sweden. The anthropogenic habitat originated by digging, hoeing and raking in the landscape gardens during many years; the soil is loose, damp, rich on nutrients, lime and mull-humus. On the continent the greater part of the 'stinzenplanten' probably has been introduced about 1800. On the British Isles 'wild' or 'natural' gardening in woodlands and meadows was recommended by W. Robinson and G. Jekyll during the last quarter of the 19th century. In spring drift planting of bulb flowers still gives mass effects in many large estate gardens.